

'Het is begonnen met de Statenvertaling'

Het Bijbeldigitaliseringsproject: stand van zaken en perspectieven (I)

Hans Beelen / Nicoline van der Sijs

Inleiding

Zowel mensen met als zonder religieuze achtergrond zullen het over één ding eens zijn: de bijbel heeft een onuitwisbare indruk achtergelaten op onze cultuur, literatuur, kunst en taal. Ook voor de geschiedenis van de Nederlandse taal is het Boek der boeken een bron van groot belang. Vanaf het begin van de schriftelijke overlevering tot op de dag van vandaag wordt de bijbel naverteld en vertaald, waarbij de spelling, de grammatica en de woordenschat voortdurend zijn aangepast aan de veranderende taal. Aan de hand van de talrijke uitgaves die in de loop der eeuwen zijn verschenen, kan de evolutie van het Oudnederlands tot aan het moderne geschreven Nederlands als het ware op de voet worden gevolgd. Met name in de zestiende en zeventiende eeuw werd een groot aantal bijbelvertalingen vervaardigd: in deze tijd ging de reformatorische belangstelling voor de moedertaal als het medium van het ware geloof hand in hand met de opbouw van de standaardtaal door de spraakregelaars van de renaissance.

Ter illustratie een enkel vers (Genesis 1:1) in verschillende bijbelvertalingen:

Delftse Bijbel (1477)	INden beghin sciep god hemel ende aerde
Liesveltbijbel (1542)	INden beginne schiep God hemel ende aerde
Leuvense Bijbel (1548)	INDEN beginne heeft Godt geschapen hemel ende aerde
Biestkensbijbel (1560)	INden beginne schiep Godt Hemel ende Aerde
Deux-Aesbijbel (1562)	IN den beginne sciep God Hemel ende Aerde.
Statenvertaling (1637)	INDEN beginne schiep Godt den Hemel, ende de Aerde
Lutherse Bijbelvertaling (1648)	IN't begin schiep Godt Hemel ende Aerde
NBG-vertaling (1951)	In den beginne schiep God de hemel en de aarde
Statenvertaling (1977)	In den beginne schiep God de hemel en de aarde
NBV (Nieuwe Bijbelvertaling) (2004/2007)	In het begin schiep God de hemel en de aarde

Spelling en grammatica zijn in de loop der tijd aanzienlijk veranderd. Het woord *begin* springt in het oog. Niet alleen de NBG, maar alle moderne vertalingen spreken tegenwoordig van *het begin*, terwijl vroeger de geflecteerde variant *in*

den *beginne* gebruikelijk was, veelal nog met enclitisch samengetrokken voorzetsel en lidwoord: *inden*. Het is boeiend te zien dat de eigentijds aandoende vorm *in 't begin* reeds in de zeventiende eeuw voorkwam, in de Lutherse bijbelvertaling van 1648, in een tijd toen het Nederlandse flectiesysteem al aan slijtage onderhevig was. De oudere variant *in den beginne*, die ons momenteel plechtig in de oren klinkt en tot in de 20ste eeuw in de vertalingen is gehandhaafd, is nog steeds in omloop, getuige o.m. de speelse titel van een in 2004 verschenen bundel beschouwingen over Argentijns voetbal: *In den beginne was de bal*. Deze archaisch-plechtige formule vinden we niet alleen in de roemruchte Statenvertaling van 1637, maar ook al eerder in oudere bijbelvertalingen, waarmee de vraag rijst welke bijdrage de Statenvertaling heeft geleverd aan de langdurige populariteit van een gevleugelde wending als *in den beginne*.¹ Zo levert ieder van de ruim 31.000 verzen van de bijbel stof voor nader taalhistorisch onderzoek.

Moderne bijbeluitgaven als de NBG-vertaling uit 1951 en de NBV uit 2004/2007 zijn gemakkelijk op internet te vinden, maar tot dusver was dat niet het geval met het culturele erfgoed van de oudere Nederlandse bijbelvertalingen. Bij gebrek aan op internet gepubliceerde edities was het voor taalhistorici een welhaast ondoenlijk karwei een vers als Genesis 1:1 in verschillende oudere bijbelvertalingen terug te vinden, daarvoor moesten verschillende bibliotheken worden bezocht. Zelfs de eerste druk van de belangrijk geachte Statenvertaling (1637) was niet in digitale vorm beschikbaar. Een belemmering voor het totstandkomen van dergelijke edities was het Frakturlettertype van de oude drukken, dat voor scanapparatuur en OCR-programma's vooralsnog niet leesbaar is. De tekst zou met de hand moeten worden ingevoerd, en voor de astronomisch hoge kosten van deze acribische transcriptiewerkzaamheden konden geen subsidiegevers worden gevonden.

Om deze impasse te doorbreken plaatste de taalkundige Nicoline van der Sijs in juni 2007 een oproep in de media om vrijwillig mee te werken aan het digitaliseren van de Statenvertaling uit 1637. Hierop kwamen meer dan driehonderd reacties binnen. Uiteindelijk is besloten om met 135 vrijwilligers aan de slag te gaan, die organisatorisch werden ondersteund door het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG), de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (dbnl), het Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL) en de Nederlandse Taalunie. Dankzij de gezamenlijke inspanningen kon binnen één jaar de complete tekst van de Statenvertaling, bijna 2,6 miljoen woorden, worden overgetikt, gecorrigeerd en op internet geplaatst. De digitale editie werd op 22 mei 2008 in het Trippenhuis te Amsterdam, de zetel van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, door Frits van Oostrom (nog in zijn functie als president van de

1. De invloed van de Statenvertaling op de vorming van de standaardtaal in Nederland wordt ter discussie gesteld door Van der Sijs (2003) en (2004) en door De Vries (2007). Zie voor de betekenis van de Lutherbijbel voor het Duits Wolf (1996), van de King James Bible voor het Engels Crystal (2010).

KNAW) gelanceerd. Gezien het grote enthousiasme van de deelnemers en het hoge werktempo was al eerder besloten het werkplan met laatmiddeleeuwse en vroegmoderne bijbelvertalingen uit te breiden. Tot dusver zijn binnen het kader van het Bijbeldigitaliseringsproject, zoals het is gaan heten, verschenen: De Delftse Bijbel (1477), de Leuvense Bijbel (1548), de Liesveltbijbel (1542), de Bijbel van Deux-Aes (1562), de Statenvertaling (1637) en de Lutherse Bijbelvertaling (1648). In voorbereiding zijn de Vorstermanbijbel (1528/1531), het Nieuwe Testament van Jan Utenhove (1556), de Biestkensbijbel (1560) en de herziene tweede druk van de Statenvertaling (1657). Het is de bedoeling dat het project in 2012 wordt voltooid. Daarmee zal een omvangrijk corpus van historische Nederlandse bijbelvertalingen voor het eerst in digitale vorm voor onderzoek beschikbaar komen.²

In dit artikel geven we een samenvattende beschrijving van het Bijbeldigitaliseringsproject als geheel. Allereerst wordt de werkwijze bij het vervaardigen van de digitale bijbeledities uiteengezet. Dan volgt een reeks korte portretten van de gekozen vertalingen. Daarna worden de mogelijkheden beschreven die de verschillende internetpresentaties bieden. Ten slotte gaan we in op de verdere ontwikkeling van het project en op de werkzaamheden van de Stichting Vrijwilligersnetwerk Nederlandse Taal, waaronder het Bijbeldigitaliseringsproject inmiddels valt en die een wat bredere doelstelling heeft. In een vervolgartikel zal nader worden ingegaan op de nieuwe mogelijkheden voor taalkundig onderzoek die door het digitale bijbelcorpus worden geboden.

Werkwijze: filologie in teamverband

In 2007 is voor de Statenvertaling 1637 onderzocht in hoeverre het mogelijk is de tekst te scannen en met behulp van OCR-software te 'lezen', en vervolgens de scan met de hand te corrigeren. Het aantal scanfouten bleek voor deze werkwijze te groot. Dat komt vooral doordat de tekst voor het grootste gedeelte gezet is in lastig leesbaar Frakturschrift en bovendien vele fontwisselingen kent. Ook is de opmaak ingewikkeld door het grote aantal kanttekeningen, gezet in klein korps, en door de indeling van de tekst in verschillende hiërarchisch

2. Het Bijbeldigitaliseringsproject is enigszins te vergelijken met het *Corpus Bibliorum Aetatis Reformationis*, waarin eveneens wordt gestreefd naar digitale ontsluiting van reformatische bijbelvertalingen, en wel uit verschillende landen van Europa. Het CBAF-project lijkt echter na een veelbelovende startfase te stagneren. Het wetenschappelijk en cultuurhistorisch belang van de bijbelvertalingen wordt op de projectwebsite www.corpusbibliorum.de als volgt omschreven: "Der Humanismus und die Reformation haben nicht nur eine fundamentale Wende in der Geistes- und Kirchengeschichte Europas herbeigeführt, sondern auch in vielen Regionen Europas einen bedeutsamen Einfluss auf die Ausbildung der jeweiligen Landessprachen ausgeübt. (...) In weiten Teilen Europas haben diese Impulse zu neuen und teilweise erstmaligen Bibelübersetzungen geführt, häufig durch (ehemalige) Wittenberger Studenten oder Mitarbeiter Martin Luthers. In einigen Regionen ist der Einfluss auf die Sprachgeschichte so tiefgreifend, dass die Ausbildung von Nationalsprachen durch das Aufkommen landessprachlicher Bibeln entscheidend geprägt wurde ...".

geordende niveaus (boektitel, boekinleiding, hoofdstuktitel, hoofdstuksamenvatting, grondtekst, letternoten, cijfernoten e.d.). Bij andere historische bijbels is de problematiek niet anders, daarom is ervoor gekozen deze in hun geheel als Word-bestanden over te tikken. Daarbij worden alle tekstelementen (zoals boektitels, boekinleidingen, etc.) direct voorzien van coderingen teneinde de tekst op internet te kunnen plaatsen. Iedere bijbelvertaling is verdeeld in porties van gemiddeld 10 pagina's, zodat het werk voor de vrijwilligers overzichtelijk blijft. In een database wordt bijgehouden aan wie de porties zijn uitgedeeld.

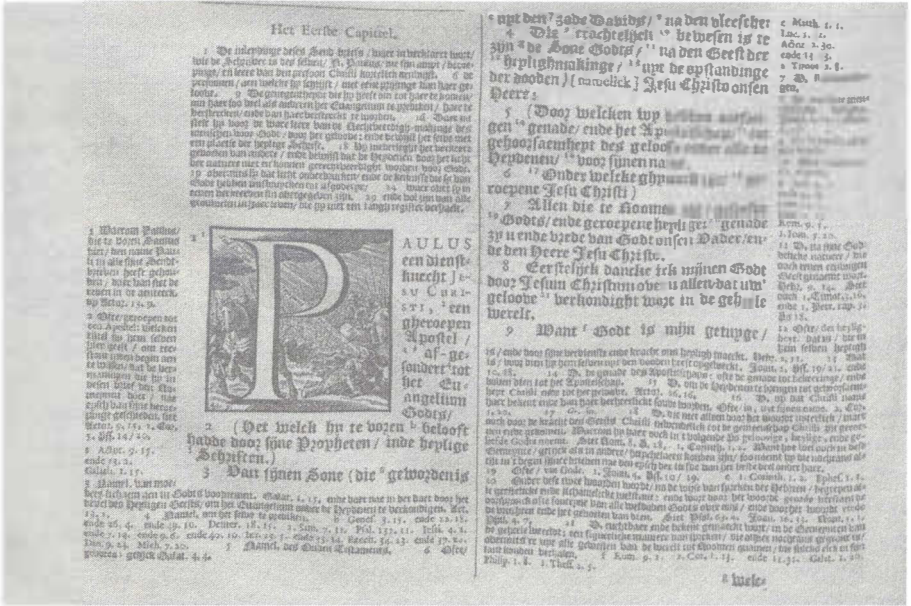
De vrijwilligers die zich na de oproep voor de werkzaamheden hebben aangemeld, zijn geselecteerd op verschillende criteria, zoals ervaring met computers, nauwkeurig kunnen werken en kennis van oudere fasen van het Nederlands. In veel gevallen zijn het hoogopgeleiden met een filologische of theologische achtergrond en/of ervaring met archiefonderzoek. Voor het transcriberen en coderen wordt bij elke bijbelvertaling een uitvoerige instructie opgesteld. Voor overleg en het uitwisselen van ervaringen wordt gebruik gemaakt van een besloten internetdiscussiegroep op Yahoo.

De te digitaliseren bijbelvertalingen zijn om te beginnen in opdracht van het Nederlands Bijbelgenootschap bladzijde voor bladzijde gefotografeerd. De afbeeldingen zijn geplaatst op de websites van het NBG, het Instituut voor Nederlandse Lexicologie en de Carl von Ossietzky Universität Oldenburg; hier kunnen de vrijwilligers de bij hun portie behorende scans afhalen.

De door de vrijwilligers overgetikte porties tekst worden door correctoren integraal met het origineel vergeleken en gecorrigeerd. Op de scan lastig leesbare stukjes worden in de originele druk nageslagen. De typisten fatteren de correcties van hun werk; hierdoor wordt een extra controle gecombineerd met feedback. Daarna worden alle porties door andere vrijwilligers samengevoegd tot bijbelboeken en vindt een verdere controle plaats. Deze tweede controle betreft enerzijds technische aspecten, zoals de plaats van de folionummers, de compleetheid van de tekst, het gebruik van de juiste coderingen, de volledigheid en correctheid van de kanttekeningen etc. Anderzijds wordt opnieuw gekeken naar de legger, met name door gericht te zoeken naar veelgebruikte lettercombinaties waarin gemakkelijk tikfouten kunnen optreden, zoals *aa* (is meestal *ae*), *ui* (meestal *uy*), *-ik/-ok* (meestal *-ick/-ock*), etc. Tot slot wordt in de eindredactie de vormgeving van de verschillende onderdelen van de bijbelboeken onderling vergeleken en in overeenstemming gebracht met het origineel.

Iedere digitale bijbeleditie wordt door een deelprojectleider gecoördineerd, wiens taken zijn: opstellen en bijhouden van een database met een portie-overzicht; schrijven van instructies voor de transcriptie en het samensmeden; beheer van de porties in de verschillende fasen; kwaliteitsbewaking en feedback; beveiligen van data; eindredactie; schrijven van een verantwoording en van een overdrachtsdocument voor de omzetting naar xml.

De voltooide edities worden als Word-bestanden bij de instanties ingeleverd, die deze voor publicatie op internet gereedmaken. Hierbij biedt iedere instelling een andere vormgeving en andere zoekmogelijkheden.

afb. 1: Het begin van het evangelie van Johannes in de Statenvertaling (1637)

Ter illustratie van de werkwijze volgt hieronder Romeinen 1:1-7 van de Statenvertaling 1637, als fotostan, gevolgd door de transcriptie inclusief de gecodeerde nootnummers (tussen de codes <gn> </gn>).

- 1 <gn>1</gn> PAULUS een dienst knecht JESU CHRISTI, <gn>2</gn> een gheroepen Apostel, <gn>a</gn> <gn>3</gn> af-gesondert <gn>4</gn> tot het Euangelium Godts,
- 2 (Het welck hy te voren <gn>b</gn> belooft hadde door sijne Prophe- ten, inde heylige <gn>5</gn> Schriften.)
- 3 Van sijnen Sone (die <gn>6</gn> geworden is <gn>c</gn> uyt den <gn>7</gn> zade Davids, <gn>8</gn> na den vleesche:
- 4 Die <gn>9</gn> crachtelijck <gn>10</gn> bewesen is te zijn <gn>d</gn> de Sone Godts, <gn>11</gn> na den Geest der <gn>12</gn> heylighmakinge, <gn>13</gn> uyt de opstandinge der dooden) [namelick] Iesu Christo onsen Heere:
- 5 (Door welcken wy hebben ontfangen <gn>14</gn> genade, ende het Apostelschap, <gn>15</gn> tot gehoorsamheyt des geloofs onder alle de Heydenen, <gn>16</gn> voor sijnen name.
- 6 <gn>17</gn> Onder welcke ghy oock zijt, <gn>18</gn> geroepene Iesu Christi)
- 7 Allen die te Roomen zijt, geliefde <gn>19</gn> Godts, ende <com><gn>e</gn></com> geroepene heylige: <gn>20</gn> ge- nade zy u ende vrede van Godt onsen Vader, ende den Heere Iesu Christo.

De digitale editie bevat ook de noten (die hier zijn aangegeven met de code `<gn></gn>` en als aparte bestanden zijn uitgewerkt), de hoofdstukinleidingen en alle andere begeleidende teksten. Romeins gezette tekst is in de transcriptie cursief weergegeven. Voor elementen als boektitels, boekinleidingen, hoofdstuktitels, hoofdstuknummers en hoofdstukinleidingen en slotregels aan het eind van een bijbelboek bestaan aparte codes. In de uiteindelijke internetpresentatie zijn deze codes, die vooral de verdere technische verwerking van Word-bestand naar xml-formaat dienen, onzichtbaar.

Ter vergelijking Romeinen 1: 1–7 in de Jongbloed-editie van de Statenvertaling, waarvan de tekst in 1888 is vervaardigd en de spelling later nog eens is aangepast aan de regels van de tijd.

1 Paulus, een dienstknecht van Jezus Christus, een geroepen apostel, afgezonderd tot het Evangelie van God,

2 (Hetwelk Hij te voren beloofd had door Zijn profeten, in de heilige Schriften).

3 Van Zijn Zoon, Die geworden is uit het zaad van David, naar het vlees;

4 Die krachtelijk bewezen is te zijn de Zoon van God, naar den Geest der heiligmaking, uit de opstanding der doden) *namelijk* Jezus Christus, onzen Heere:

5 (Door Welken wij hebben ontvangen genade en het apostelschap, tot gehoorzaamheid des geloofs onder al de heidenen, voor Zijn Naam;

6 Onder welken gij ook zijt, geroepenen van Jezus Christus!)

7 Allen, die te Rome zijt, geliefden Gods, *en* geroepen heiligen, genade zij u, en vrede van God, onzen Vader, en den Heere Jezus Christus.

Van de 120 woorden uit de Jongbloed-editie komen slechts 35 ongewijzigd voor in de tekst uit 1637, dat betekent dat ruim 70 procent van de woorden in de loop van de tijd is veranderd, hetzij in spelling hetzij in typografie (bijvoorbeeld hoofdlettergebruik). Bovendien bestaan er 14 interpunctieverschillen tussen de beide teksten, en zijn er 24 noten in de tekst van 1637 tussengevoegd. De Jongbloed-editie is al geruime tijd in digitale vorm beschikbaar, onder meer op de website www.statenvertaling.net, maar is vanwege de talrijke afwijkingen ongeschikt voor wetenschappelijk onderzoek naar de zeventiende-eeuwse taal van de Statenvertaling.

Het corpus: tien laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Nederlandse bijbelvertalingen

Het historisch bijbelcorpus dat in het kader van het Bijbeldigitaliseringsproject wordt bewerkt, zal uiteindelijk tien laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Nederlandse bijbelvertalingen omvatten, die zijn verschenen tussen 1477 en 1657. Hieronder in chronologische volgorde een korte beschrijving van elk van deze vertalingen.

1 De Delftse Bijbel (1477)

De Delftse Bijbel, in 1477 te Delft uitgegeven bij Jacob Jacobszoon van der Meer en Mauricius Yemantszoon van Middelborch, is het eerste gedrukte Nederlandstalige boek (het eerste in de Nederlanden gedrukte boek, de *Doctrinale*, een Latijnse grammatica van Alexander de Villa Dei, verscheen in 1462). De Delftse Bijbel bevat alleen het Oude Testament, overigens zonder de Psalmen. Van het boek zijn waarschijnlijk ongeveer 250 exemplaren gedrukt, waarvan zo'n 50 exemplaren bewaard zijn gebleven (bibliasacra.nl, de elektronische bibliografie van in de Lage Landen gedrukte bijbels, noemt 49 exemplaren, waarvan er 23 in de Lage Landen berusten).

De Delftse Bijbel behoort tot de zogenoemde wiegendrukken of incunabelen, zoals voor 1500 gedrukte werken worden genoemd, en lijkt in veel opzichten nog op een middeleeuws handschrift. De gezette tekst is in de meeste exemplaren versierd met rood en blauw penwerk, met de hand zijn paragraaftekens en initialen toegevoegd. Verder berust het veelvuldig gebruik van breviaturen op de traditie van het overschrijven, waardoor men tijd en papier kon sparen. In de gedrukte werken van de zestiende en zeventiende eeuw bleven breviaturen nog lange tijd gebruikelijk.

Niet alleen in uiterlijk, ook inhoudelijk liggen de wortels van de Delftse Bijbel in de middeleeuwen. Volgens de colofons was de Delftse Bijbel 'bi enen notabelen meester wel ouergheset wt den latine in duytsche ende wel naerstelic gecorrigeert ende wel ghespelt'. Deze anonieme meester – waarschijnlijk een universitair geschoolde theoloog – is uitgegaan van een manuscript van een al bestaande vertaling die we tegenwoordig aanduiden als de Zuid-Nederlandse Historiebijbel, ook wel de Eerste Historiebijbel. Deze Historiebijbel is vertaald in 1360–1361 door een kartuizer in het klooster te Herne ten zuidwesten van Brussel, waarschijnlijk de prior Petrus Naghel. De vertaling is gemaakt in opdracht van de welgestelde Brusselse patriciër Jan Taye.

De 'notabele meester' die de Delftse Bijbel verzorgde, nam als uitgangspunt de vertaling van Naghel van de Eerste Historiebijbel en de later door Naghel vertaalde boeken Jesaja, Jeremia en Klaagliederen. Daarbij schrapte de meester alle niet-bijbelse toevoegingen, zodat de grondtekst overbleef. Verder paste hij de spelling en het woordgebruik aan. En tot slot voegde hij achttien ontbrekende boeken toe. Of hij deze zelf heeft vertaald of een bestaande vertaling heeft gebruikt en bewerkt, is niet bekend. Grappig is dat de meester in de proloog van 1 Kronieken in discussie treedt met zijn voorganger uit 1360, die de boeken van de Kronieken had overgeslagen, omdat er geen inhoudelijk nieuwe informatie in stond. De meester schrijft: "Dit boeck paralipomenon is een corte weder om halinge des ouden testaments ende is alsoe groot ende alsodanich dat so wiet sonder dit boec hem seluen houaerdelike toegheeft wetingehe der scriften. bespot hem seluen Want hier in worden gheroert namen ende historien aftergelaten inder coninghen boeken ende hier worden verclaert ontellike vraghen des ewangelijis".

In den begin sdey god
hemel en aerde. Mer die
aerde was onnut en ydel:
ende donkerheden ware
op die aerfichten des af-
gronts. En gods gheest
was ghedraghe bou den
wateren. Ende god seide
dat licht moet werdt: en
dat licht wort ghemaect
Ende god sach dat licht
teet goet wesen: ende
en hi seide dat licht van die donker-
heden. En hi noemde licht den dach,
en die donkerheit die nacht. En het
wort ghescreuen tsaounts en tinoeghes
enen dach. En tseide god. Het
worde een firmament int midden der
wateren: en hi seide die wateren naden
wateren. En god maecte dat firmament
en hi seide die wateren onder dat fir-
manent van dien die waren bou dat
firmament. En het ghescreue also. En
dit firmament hiet hi den hemel: en
het wort ghemaect tsaounts en tinoe-
ghens die ander dach. En tseide
god, die wateren die onder die hemel
sijn worde vergaderet in een stat: ende
die droetheit opebare. En het ghescre-
ue also. En die droetheit hiet god aer-
den: en die vergaderighe vaden wateren
hiet hi zee. En god sach dattet goet
wesen: sonder en hi sprac. Der aerden
groeie groeiende cruyt ende dat zaet
aen: en hout dat appelt draghet dat
vrucht maket al na sijne manieren:
miens zaet sij in hemel bouen der
aerden. En het ghescreue also. Ende die

aerde brochte mt groeiende cruyt en dat
zaet droech na sijne manieren: en dat
alreede zaet hadde na sijn gheoante
En god sach dattet goet wesen soude
En het wort ghemaect tsaounts ende
tinoeghes die derde dach. En god
seide. Het worde licht inde firmament
des hemels: en si deplen den nachte in
den dach: en si sijn in teken en in tijt
daghen en iaren: en dat si licht inde
firmament des hemels: en sij verlichte
die aerde. En het ghescreue also. Ende
god maecte twee grote licht: dat meel-
te licht om dattet bouen den dach we-
sen soude. ende dat minste om tset
bouen den nacht wesen soude: ende die
sterren. En hi sette inde firmament
des hemels, dat si lichten soude boue
der aerden: en dat si wesen souden bo-
uen den daghe en boue den nacht. En
dat si deplen soude dat licht ende die
donkerheit. En god sach dattet goet
wesen: sonder ende het wort ghescre-
uen tsaounts ende tinoeghes die derde
dach. En tseide god. Die wateren
brenghen voort crupende dieren met
leuender zielen: en gheuoghelte boue
der aerden: sonder dat firmament des
hemels. Ende god siep die grote wal-
vische: ende alle leuende zielen en be-
woertlic, die die wateren doert ghebrocht
hadde in haer ghedre: en alle ghe-
uoghelte in sijn manieren. Ende god
sach dattet goet wesen: sonder ende hij
ghebenedide hem en zeide. Mast en
wort ghemendich wandicht en dermol-
let die wateren des zees: en die voghel
worden ghemendich wandicht boue der

afb. 2: Het begin van Genesis in de Delftse Bijbel (1477)

Ook elders blijkt dat de meester-bewerker kritisch omging met de bestaande tekst. Zo moet hij de vertaling van Naghel vergeleken hebben met de oorspronkelijke Latijnse tekst van de Vulgaat. Hij heeft de oude vertaling woord voor woord met de Latijnse grondtekst vergeleken, wijzigingen, verbeteringen en aanvullingen aangebracht, het van huis uit Oostvlaams-Westbrabantse taaleigen van de handschriftelijke tekst aan de gewestelijke taal van Holland aangepast en in de orthografie een zekere eenheid aangebracht.

2 De Liesveltbijbel (1526/1542)

De Liesveltbijbel van 1526 is de eerste complete gedrukte Nederlandstalige bijbelvertaling. De Antwerpse drukker, uitgever en boekverkoper Jacob van Liesvelt (rond 1498–1545) behoort met een productie van ruim zeventig edities tussen 1520 en 1544 tot de middelgrote drukkers van zijn tijd. Zijn – vrijwel geheel Nederlandstalige – fonds omvat naast theologische werken, ordonnantiën en almanakken ook een keizerlijk plakkaat tegen de wederdopers en een editie van de eerste bundel *Refereinen* van de fel antireformatorische dichteres Anna Bijns. In 1540 drukte hij voor de Brusselse boekverkoper Marck Martens twee uitgaven van een nieuw plakkaat tegen de ketterij. Andere werken, waaronder een gebedboek met een Nederlandse vertaling van Erasmus' *Precatio dominica* en enkele Erasmus-edities, belandden op de index van verboden boeken. In kerkelijk-theologisch opzicht vertoont Liesvelts fonds aldus een gemengde samenstelling. Kennelijk wilde de uitgever-zakenman met zijn uitgaven inspelen op de leesbehoeften van verschillende groeperingen.

De negentien bijbeledities die door hem op de markt zijn gebracht, beslaan ruim een kwart van de totale fondsl lijst. Daarmee is Jacob van Liesvelt de grootste leverancier van Nederlandse bijbelvertalingen in de eerste helft van de zestiende eeuw.

In 1526 bracht Jacob van Liesvelt te Antwerpen de eerste complete gedrukte Nederlandse bijbelvertaling op de markt, *Dat oude ende dat nieuwe testament*. Deze 'Liesveltbijbel' – aldus de naam waaronder de bijbels van Jacob van Liesvelt later bekend werden – had nog geen versindeling, deze zou pas in het midden van de zestiende eeuw in gebruik komen. Om het terugvinden van passages te vergemakkelijken, was ieder hoofdstuk verdeeld in stukken die in de marge worden aangeduid door de letters A-G. De royale, met 65 houtsneden verluchte foliant bood een tekst die in veel opzichten terugging op Maarten Luther, die enkele jaren eerder begonnen was met zijn Duitse bijbelvertaling. Zo bood Liesvelt o.m. van de boeken Genesis-Deuteronomium een tekst die via een eerdere Nederlandstalige editie terugging op Luthers vertaling van de Pentateuch uit 1523, waarbij Liesvelts tekst op enkele punten opnieuw naar het Duits was verbeterd. De boeken Jozua tot en met Esther waren de eerste Nederlandse vertaling van Luthers eerste editie van 1524, evenals de tekst van Job tot en met het Hooglied. Jona is vertaald uit de Luthereditie van 1526, en het Nieuwe Testament was een nieuwe vertaling van de Luthertekst naar de tweede editie van 1522. Voor de overige gedeelten maakte Van Liesvelt gebruik

van bestaande vertalingen of liet hij nieuwe vertalingen uit de Vulgata maken. In de eerste uitgave van de Liesveltbijbel zijn slechts enkele kanttekeningen opgenomen, met verwijzingen naar thematisch overeenstemmende schriftplaatzen.

In 1542 brengt Liesvelt maar liefst twee complete bijbeluitgaven tegelijk op de markt. Op de titelpagina wordt thans vermeld: *Nv ooc laetstwerf met groter neersticheyt ghecorrigeert wt die alder oudtste ende geaprobeertste Copien, die welcke gedruckt sijn. Ende dat inhout bouen elcken capittel des seluen Capittels, soo wel des ouden Testaments als des nieuwen Testaments. Met noch sommighe schoone verclaringen op dye canten, dye op dander noyt geweest en sijn.* De laatste zin wordt in de eerdere edities niet aangetroffen. Aan de tekst van beide uitgaven van 1542 waren, zoals in de slotzin van de titel in het oog springend was aangekondigd, een aantal kanttekeningen toegevoegd. Vele daarvan vertoonden een onmiskenbaar protestantse signatuur. Enkele voorbeelden:

* bij Matteüs 4:17: Penitencie doen, dat is berou hebben, ende dat quaet leuen laten wt liefden der gherechticheyt, ende versaken der sonden act.

* bij Matteüs 7:15: Valsche propheten sijn predicanten die dat woordt Goods verkeeren. Scaeps cleedren, dats wtwendige gheueysde heylicheyt.

* bij 1 Timoteüs 4:8: Godsalicheyt is, die eere diemen God sculdich is, dat is in hem alleen te betrouwen.

* bij Kolossenzen 1:2: genade dats vergeuinge der sonden door cristum, vrede dat is dat in ons is te weten dat wi seker gelouen door cristum salich te sijn

* bij 1 Petrus 2:5: opten steen getimmerd sijn, is alle onse hope setten op cristum alleen.

Deze reformatorisch getinte *verclaringen op dye canten* zouden de uitgever faitaal worden. Door de schout van Antwerpen werd een rechtsvervolging ingesteld omdat in de kanttekeningen te lezen stond dat de zaligheid uitsluitend van Christus komt. Op 27 november 1545 werd de aanklacht door de stedelijke rechtbank ontvankelijk verklaard, hetgeen gelijkstond met het uitspreken van het doodvonnis. De dag daarna is Jacob van Liesvelt onthoofd.

Dat de Liesveltbijbel van 1542 in het jaar 1546 op de Leuvense index werd geplaatst, kon niet verhinderen dat deze bij de gereformeerden tot 1556 in gebruik bleef. De luthersen en de doopsgezinden hebben de Liesveltbijbel gebruikt tot het verschijnen van de Biestkensbijbel in 1560. In de jaren 1559, 1560, 1562, 1564 en 1569 verschenen nog eens vijf uitgaven, naar de "oprechte Copye van Liesveldt", echter zonder vermelding van drukker en plaats van uitgave. Ook na de jaren zestig van de zestiende eeuw bleef de Liesvelt in gebruik. Isaac le Long vermeldt in zijn overzicht van bijbelvertalingen uit 1764 nog achttien folio-uitgaven van de Liesveltbijbel na 1569, waarvan de eerste in 1581 bij Dirks Mulen te Rotterdam, de twee laatste in 1629 te Hoorn en Amsterdam verschenen.

De uit de herdrukken naar voren komende gehechtheid aan de Liesveltbijbel tijdens en na de Opstand houdt ongetwijfeld verband met identificatie en medelijden met Liesvelt als het toonbeeld van de dappere drukker die de uitgave van zijn reformatorische bijbelvertaling met de dood moest bekopen. De boekwinkel van de Hoornse uitgever Zacharias Corneliuszoon had als uithangbord: “Bij Zacharias Cornelisz. In de Liesveldtsche bijbel.” Ook in Amsterdam kwamen dergelijke uithangborden voor. Nog in de tijd van Le Long bevonden zich in de Amsterdamse Warmoesstraat drie herbergen die naar de Liesveltbijbel waren genoemd.

De gereformeerde voorman Abraham Kuyper (1837–1920) schreef: “Die bijbel is het, over wiens bladen onze vaders hunne tranen geweend, hunne bange zuchten geslaakt hebben: hij was de schuw verholen vriend hunner eenzame uren, het gouden kleinood, waarvoor goed en bloed werden veil geboden, en dat die wondere kracht wist in te storten, die het sterven van de martelaarsdood met fieren moed braveren deed” (geciteerd naar De Bruin/Broeyer 1993: 96). Het is echter de vraag of het beeld van de martelaar geheel en al recht doet aan het tragische lot van de drukker/uitgever. De Bruin & Broeyer (1993) en Van den Berg (2006) zijn van mening dat Jacob van Liesvelt enerzijds zeker sympathie voor de zaak der Hervorming moet hebben gekoesterd. Tegelijk wijzen deze bijbelbeschrijvers op het gewiekst-zakelijke inzicht van de uitgever, van wiens fonds tevens antiketterse plakaten deel uitmaakten. Zo gezien is het wellicht geen toeval dat Jacob van Liesvelt niet als andere ketter op de brandstapel is gestorven. De terechtstelling door onthoofding wijst erop dat de autoriteiten zijn vergriep eerder als burgerlijk dan als godsdienstig beschouwden.

Voor de digitale editie is als legger gekozen voor een exemplaar van een van de twee uitgaven van het jaar 1542. In deze *Ausgabe letzter Hand* vindt de gebruiker ook alle kanttekeningen.

3 De Vorstermanbijbel (1528)

Jacob van Liesvelts tijdgenoot Willem Vorsterman (†1543) was met een fonds van ruim vierhonderd titels een van de grootste Antwerpse drukkers/uitgevers van de eerste helft van de zestiende eeuw. Hij heeft negentien bijbeledities op de markt gebracht, waaronder dertien Nederlandse. Vorstermans eerste complete Nederlandse bijbel was een folio-editie uit 1528. Ook in 1530, 1531, 1532, 1534 en 1542 publiceerde Vorsterman nieuwe bijbeledities, gevolgd door titeluitgaven in 1543, 1544 en 1545. C.C. de Bruin noemde in 1937 de Vorstermanbijbel vanwege de illustraties “de fraaiste van den Hervormingstijd”. Vorsterman leverde met zijn bijbeluitgaven een samensmelting van reformatorische en katholieke vertalingen. De Vorstermanbijbel werd met name gelezen door een midden-groep, die zich aangetrokken voelde door het nieuwe op godsdienstig gebied, maar liever niet onder verdenking van ketterij wilde komen. Vanwege de grote overeenkomsten met de tekst van de Liesveltbijbel werd de Vorstermanbijbel ook graag gelezen door hervormden. Bij plakkaat van 1546 werd het lezen van Vorstermanbijbels verboden.

4 De Leuvense Bijbel (1548)

Voor katholieken was Latijn de officiële taal van de Kerk, zowel in de liturgie als in officiële documenten. De Latijnse Vulgaatvertaling van Hiëronymus van ca. 400 gold vanaf het Concilie van Trente als enige en authentieke Latijnse vertaling. Tijdens het Concilie van Trente, dat plaatsvond tussen 1545 en 1563 met drie zittingsperiodes, werd tevens de Canon van de bijbel vastgesteld, de lijst van gewijde boeken die behoren tot het Oude en Nieuwe Testament.

Veel katholieken vonden het ongewenst dat de bijbel in de moedertaal werd vertaald, want wanneer leken zelfstandig de bijbel lezen, kon dat het gezag van Rome ondermijnen. Bijbelvertalers en uitgevers van Nederlandse bijbelvertalingen, onder wie Van Liesvelt – zo bleek hierboven –, werden dan ook vervolgd en soms ter dood gebracht. Na het bekend worden van de besluiten van het Concilie van Trente gaf de faculteit van de Leuvense universiteit – de enige universiteit die de Lage Landen op dat moment rijk waren – aan hoogleraar Joannes Henten(ius) opdracht een kritische uitgave van de Latijnse tekst van de Vulgaat te verzorgen. Deze uitgave verscheen in 1547 bij de drukker van de universiteit, Bartholomeus van Grave.

Omdat de katholieken inzagen dat het niet doenlijk was het verschijnen van bijbelvertalingen in het Nederlands helemaal tegen te gaan, al was het maar als hulpmiddel voor de minder goed opgeleide priesters, besloten zij tot de vervaardiging van een eigen vertaling, gebaseerd op de Latijnse Vulgaattekst, waarover op het Concilie van Trente was uitgesproken dat het de enig erkende tekst was. Drukker Bartholomeus van Grave had van de keizer van het Duitse rijk (Karel V) niet alleen een privilege ontvangen voor de uitgave van de Latijnse tekst maar ook voor die van een Nederlandse en Franse vertaling, mits deze vóór publicatie door de katholieke censoren goedgekeurd waren. De drukker vroeg daarom aan de reguliere kanunnik en bibliothecaris van het augustijnenklooster Nicolaas van Winghe om een Nederlandse vertaling te vervaardigen. Van Winghe slaagde erin de vertaling binnen een jaar na de verschijning van de Latijnse editie in november 1547 af te ronden: de Nederlandse vertaling verscheen al in september 1548. Tegenwoordig wordt deze vertaling de Leuvense Bijbel genoemd, naar de in Leuven gevestigde drukker. Dat met het werk, en dan met name met het invoeren van de verbeteringen van de censoren (twee Leuvense godgeleerden, Ruwaert Tapper van Enkhuizen en Petrus Curtius), een zekere haast was gemoeid, blijkt wel uit het feit dat de zetter voorin een erratalijst van drie pagina's afdruckte onder het kopje: "Die Prenter totten goetwillighen Leser". De zetter put zich uit in verontschuldigungen:

Hoe wel datter van ons in veel manieren groote naersticheyt ghedaen is om dit werck seer correctelijc te drucken, nochtans sijnder sommige faulten gheuallen, midts dat het exemplier donckerlijck ghescreuen was ende quaet om lesen, ende te veel plaetsen seer ghecorrigeert ende verandert vanden commissarissen des wercs visenteerders, waerom dat die selue hebben ooc dit werc ghedruct, doen wederom confereren ende corrigeren teghen den Latijnschen text, ende die faulten achter doen stellen, die

wij hopen te verbeteren by alsoo wij tselue werck noch eens herdrukken moghen.

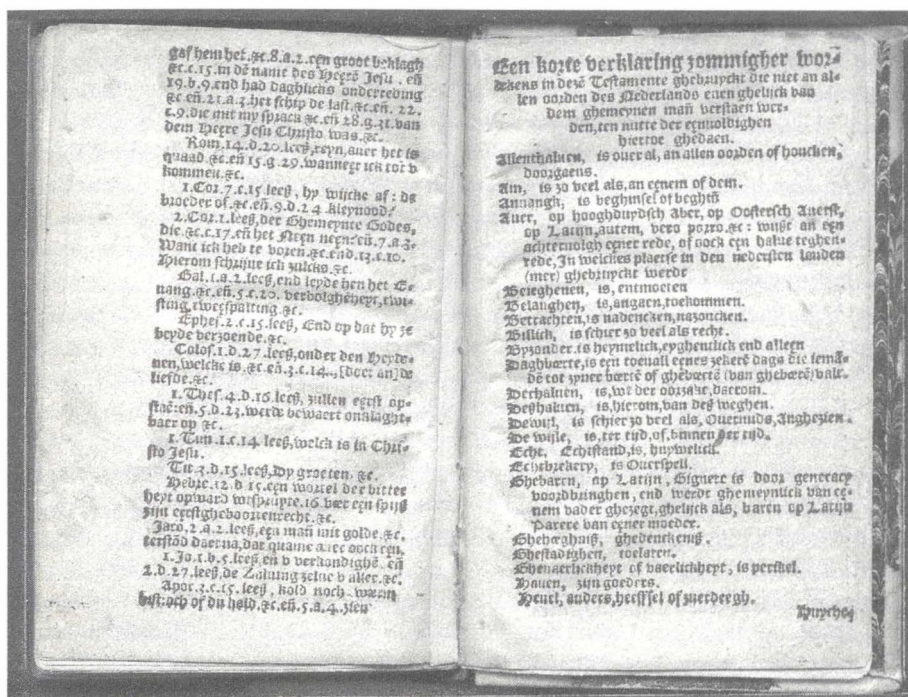
Die haast was onder andere ingegeven door het feit dat er vlak daarvoor, begin 1548, in Keulen een concurrerende katholieke vertaling was verschenen, waaraan Van Winghe in zijn “Saluyt” (groet) aan “den goetwillighen Leser” refereert: “datter sommighe ondercruypers op hande hadden desghelijcs werck buytens lants te doen prenten”. In zijn “Saluyt” verdedigt Van Winghe ook de uitgave van een vertaling in de volkstaal, “een goede ongheualschte duytsche Bybel”, onder andere met als argument “om die andere incorrecte ende verualschte bybelen beter wten handen der slechter menschen te krijghen” – hij doelt natuurlijk op de protestantse bijbels.

Na de verschijning van de Leuvense Bijbel in 1548 werd de vertaling regelmatig herdrukt. In 1553 verscheen bij Antonius Marie Bergaigne in Leuven een revisie. In 1565–1566 vervaardigde de beroemde uitgever Christoffel Plantijn in Antwerpen een herdruk met versindeling. In 1599 verscheen een herziene uitgave bij de Antwerpse drukker en schoonzoon van Plantijn Jan Moretus ofwel Moerentorf. Enige Leuvense theologen hadden de tekst gecorrigeerd naar de nieuwe Vulgaatuitgave, de Clementina van 1598. Deze Moerentorfbijbel is tot ver in de negentiende eeuw voor rooms-katholieken de standaardtekst gebleven, waarbij uiteraard spelling en woordgebruik enigszins aangepast werden. Vanaf de zeventiende tot in de negentiende eeuw zijn er verschillende heruitgaven van de Moerentorfbijbel verschenen.

5 Het Nieuwe Testament van Jan Utenhove (1556)

Het lot van de Antwerpse drukker Jacob van Liesvelt is exemplarisch voor de rond 1540 steeds heviger wordende vervolging van protestantse gelovigen in de Lage Landen. Niet alleen het drukken van bijbels was een riskante aangelegenheid, ook het bezit van niet-geautoriseerde bijbels kon worden bestraft. Vele calvinisten weken uit naar het aangrenzende buitenland. In Londen organiseerden de Poolse humanist Johannes a Lasco en de Gentse edelman Jan Utenhove vanaf 1550 de Nederlandse gereformeerden naar Geneefs model onder een consistorie met ouderlingen en predikanten.

Na de troonsbestijging van Maria Tudor (‘Bloody Mary’) in 1553 waren de gereformeerden uit de Lage Landen ook in Engeland niet meer welkom. Met Utenhove en A Lasco gingen enkele honderden gemeenteleden scheep. Na een omzwerving in de Oostzee vonden zij in 1554 een nieuw toevluchtsoord in Emden. In de Oost-Friese havenstad had de reformatie al sinds enkele decennia voet gevat, en de Nederlanders werden hier vriendelijk onthaald. Onder de vluchtelingen waren ook drukkers en uitgevers, onder wie Nicolaes van den Berghe, Gillis van der Erven (ook bekend onder de geleerde naam Gellius Clematius) en Steven Mierdman. Met deze exodus werd de basis gelegd voor de ontwikkeling van Emden tot “the single most important centre for the production of Dutch vernacular Protestant literature”, aldus de Britse historicus Andrew Pettegree (1992: 87).

afb. 4: Verklaring van moeilijke woorden in het Nieuwe Testament van Jan Utenhove (Emden 1556)

In navolging van Calvijn vatten de Nederlandse gereformeerden het als hun plicht op de Schrift nauwkeurig te kennen en uit te leggen. Zij wensten de beschikking te hebben over eigen betrouwbare vertalingen van de christelijke basisteksten. In Londen was Utenhove al begonnen met een onderneming die hij pas enkele jaren voor zijn dood in 1565 zou voltooien: een complete berijming van de psalmen, waarbij hij zich in toenemende mate richtte op het voorbeeld van de gezaghebbende Geneefse psalmen. Dit project werd door hem in Emden voortgezet. Utenhoves psalmberijmingen zijn de eerste Nederlandstalige psalmen waarvan vaststaat dat ze in de eredienst zijn gebruikt. In Londen had Utenhove ook meegewerkt aan de Nederlandse vertaling van een catechismus en een geloofsbelijdenis. Ook deze teksten zullen binnen het Bijbeldigitaliseringsproject worden gedigitaliseerd.

In 1556 bracht Utenhove in Emden een rechtstreeks uit het Grieks vervaardigde vertaling van het Nieuwe Testament uit, de eerste bijbeluitgave in het Nederlands waarin een indeling in verzen werd gehanteerd: *Het Nieuwe Testament, dat is, Het nieuwe Verbond onzes Heeren Jesu Christi, Na der Griekscher waerheyt in Nederlandsche sprake grondlick ende trauwlick overghesett*. Utenhove was de overtuiging toegedaan dat de Schrift zonder concessies zo letterlijk

en nauwkeurig mogelijk in het Nederlands moest worden vertaald, het liefst woord voor woord. In dit opzicht stond hij lijnrecht tegenover Maarten Luther, die juist vond dat 's Heeren woord door een natuurlijke en vrije vertaling voor het gelovige volk toegankelijk moest worden gemaakt. Ook was Utenhove van mening dat het Nederlands in de loop der eeuwen deerlijk was verloederd en verbasterd. In zijn streven om het 'gecorrumpeerde' Nederlands te laten aansluiten op de Griekse brontaal, deed Utenhove een beroep op de naamvals vormen van het Hoogduits en het Nederduits. Van de andere kant vond Utenhove dat de Nederlandse taal vergeleken met andere talen juist erg goed was in het vormen van samenstellingen. Omdat Utenhove een taal wilde schrijven die voor Nederlanders uit alle gewesten van het taalgebied begrijpelijk was, doorspekte hij zijn vertaling met allerlei 'Oosterse' woorden, waarvan het beruchtste het Nederduitse woord *aver* (=echter) is. Deze en andere termen moesten voor de gebruiker echter wel worden toegelicht in een lijst van "zommighe wordekens in dezen Testamente ghebruyckt die niet an allen oorden des Nederlands euen ghelijck van den ghemeynen mann verstaen werden". Op aansporing van zijn vriend en stadgenoot Joost Lambrecht maakte hij bovendien gebruik van een nogal eigengereide spelling.

Utenhoves taalgebruik, door De Bruin en Broeyer getypeerd als "toegepaste renaissancespraakkunst", werd ook door zijn tijdgenoten als een nogal kunstmatige mengelmoes ervaren. Zijn vertaling was daarom geen commercieel succes, temeer daar door het verkeerd leggen van een blad de oplage van 2500 exemplaren was bedorven, en doordat de doopsgezinden aanstoot namen aan het woord *verbond* in de titel.

6 De Biestkensbijbel (1560)

Voordat de Statenvertaling verscheen, waren er in de Noordelijke Nederlanden verschillende bijbels in gebruik, die alle in groten getale en in tal van telkens weer verbeterde uitgaves verschenen. De Deux-Aesbijbel (eerste uitgave 1562) was onder gereformeerden in gebruik. De doopsgezinden hadden de Biestkensbijbel, waarvan de eerste complete versie in 1560 verscheen bij de drukker Nicolaas Biestkens.

Op de titelpagina ontbreekt een plaats van uitgave, en er is vaak beweerd dat die Emden was. Emden in Oost-Friesland was de plaats waarheen tijdens de Opstand niet alleen gereformeerden maar ook een behoorlijk aantal doopsgezinden de wijk hadden genomen. Hier werden tal van bijbelvertalingen en psalmboeken gedrukt. Maar in Emden zelf heeft men een drukker Nicolaes Biestkens nooit kunnen traceren. Recent onderzoek heeft aannemelijk gemaakt dat de Biestkensbijbel buiten Emden is gedrukt. Een zekere Claes Biestkens bezat een drukkerij in Groessen, een dorp in de buurt van Zevenaar. Dezelfde Claes Biestkens heeft tussen 1560 en 1562 ook nog een aantal kleinere doopsgezinde werkjes gedrukt.

Deze bijbel in kwarto-formaat was de eerste volledige Nederlandse bijbelvertaling met versindeling "tot vorderinghe van den leser om terstont te vinden

het gene, dat hij soect”. Daarnaast is ook gebruik gemaakt van de hoofdletters van het alfabet om de hoofdstukken nader te verdelen. De uitgever wilde de lezer kennelijk extra behulpzaam zijn bij het gebruik van de versnummers. Met dit oogmerk is in het voorwerk een tabel ingevoegd waar de Romeinse en de Arabische cijfers naast elkaar zijn geplaatst (zie afb. 5).

De tekst van de Biestkensbijbel is gebaseerd op de vertaling van Luther, met gebruikmaking van andere vertalingen. In de ballingschap ontbrak het de doopsgezinden aan de mogelijkheid om de grondtekst te bestuderen en een zelfstandige vertaling te vervaardigen. De bijbels van Luther en van Liesveldt stonden bij hen in hoog aanzien. De vertaling in de Biestkensbijbel uit 1560 is gebaseerd op een Duitse uitgave van Luther, gedrukt door Michael Lotter in Maagdenburg. Omdat in de Maagdenburgse bijbel het derde en vierde boek van Ezra en het derde boek van de Makkabeeën ontbreken, zijn die uit de Zürichse uitgave overgenomen.

Herziene edities werden door andere uitgevers gepubliceerd in 1563, 1568 en 1569. Nicolaes Biestkens liet eveneens voortdurend nieuwe uitgaven verschijnen “nae de outste en Correctste Copie van Niclaes Biestkens”. Daarmee werd de indruk werd gewekt dat ook de oorspronkelijke uitgave al door Nicolaes Biestkens was vervaardigd. Nadat hij in 1585 was gestorven, hebben zijn zoons het uitgeversbedrijf voortgezet.

Voor de digitale editie is als legger gebruik gemaakt van een exemplaar van de eerste druk van 1560. De bibliotheek van het NBG bezit exemplaren uit 1563, 1598, 1611, 1624, 1642, 1646 en 1721. Tot in de negentiende eeuw is de Biestkensbijbel in gebruik geweest.

7 De Bijbel van Deux-Aes (1562)

Na het ongunstige onthaal dat Utenhoves Nieuwe Testament van 1556 ten beurt viel, vatte Utenhoves uitgever, Gillis van der Erven, het plan op om een geheel nieuwe bijbelvertaling uit te brengen. Van der Erven verenigde voor deze bijbel, die later bekend zou worden als de Deux-Aesbijbel, een afzonderlijke bewerking van het Oude Testament met een herdruk van het Nieuwe Testament. Allereerst deed Van der Erven een beroep op de uit Luik afkomstige predikant Godfried van Wingen, die Utenhove al had geholpen met diens vertaling. De uitgever verzocht Van Wingen de Liesveltbijbel te herzien. Voor een geheel nieuwe vertaling direct uit het Hebreeuws ontbraken nog de kennis, de tijd en de middelen. Van Wingen vervaardigde tussen januari 1557 en juni 1558 een gerevideerde vertaling van het Oude Testament waarin hij Luther op de voet volgde. Hierbij maakte hij ook gebruik van een Nederduitse vertaling van de Hoogduitse Lutherbijbel, de zgn. Lotterbijbel, genoemd naar de uitgever Lotter, in 1554 in Maagdenburg verschenen: dit was een door Johannes Bugenhagen bezorgde vertaling van de Hoogduitse Lutherbijbel in het Nederduits, waarin de kanttekeningen van Luther nog eens waren uitgebreid met tal van spreekwoorden en schilderachtige zegswijzen. Van Wingen nam niet alleen veel Nederduitse woorden over, maar ook Bugenhagens kanttekeningen. Evenals Utenhove voorzag

De Quersetter wenscht den Christelijcken Lefser / Salicheyt.

Enen Biedt / Christelijcke Lefser hebben wy
met grooier aenclijch
heit allen den gheuen
die de doorduyndige
ofte Oosterfche spake
met wy en verbaen
tot dienste / getrouwe
lijchen ouerghet: En
dat wy dat Exempel / diuelch gheducht is
te Elia ghedocht was Eliael Lefser / Anno.
1560. d. 1333. welch Exempel wy het
concreete genonden hebben. En wy hebben
sonderlinge gheue op den text wel te
verduyden / ende sommighe woorden
die wy om haer sonderlinge eyghenheit en
eracht in den text niet en hebben deren
verduyden oft oarfeten / die hebben wy op
den Cant verduyden / op dat de text op
andere wesen. Nocht jn hier coite Samu
en oft ghedonden vanden de Capittelen geset
tot welken de Lefser gheueghe wesen mit
van wat Materie dat elck Capittel sprecht
ofte wat het inhoudt. Woorber jn hier by
ghedrukt dat derde ende vierde Boec Eliael
vanden dat derde Boec der Eliaelboeken / wel
che int Exempel te Eliael ghedrukt
jnde niet en staen / Eliael wy het Surichfche
Exempel den Christelijcken Lefser tot dien
ste ouer ghiet jn. Nocht is hier by gebu
et insoen ende yfingheghe Eliael nae de
ghedrukte vanden A. B. C. gheset / ware in
de Lefser lichtelijck vanden en verbaeten die
Werkfchen daer wy af gheue te jken.
Oech soo hebben wy desen Biedt op de
Werkfchen ghedrukt tot doorduyndige vanden
Lefser om teffent te vanden der gene dat by
loet / de aentwongen hebben wy gheue
geert en op de Crisp hens ende Sterckens
ghedrukt / daer toe noch vree aentwongen by
ghedrukt. Ende om dese Werkfchen lichtelijck te
verbaeten / loo sal de Lefser aentwongen / aen
gaende van het gheue dat int beginn van de
Capittelen staet / beghinnende. 1. 2. ende soo
vange totten eynde des Capittels / die selue
ghetale luyde alcht vanden op het eynde van
de aentwongen. Een Exempel / Salich jnde
die daer hongeren ende dochten nae de ghe
rechticheit / want si luyden verbaeten woorden
Eliael. 1. a. in sette vrees als hier Eliael. 1.
a. 5. Ende de open plaatsen die in de Capitt
len staen / daer fcheyden de Woerden van den
anderen. Ende daer gheue elck Capittel van
een materie sprecht / daer woerde allechtelijck
op selue Capittel gheueken / vander per daer
nae ghedrukt te lue / nae inde naelotende
Tafelen jn de selue Capittelen met een Ster
cken / diuelch daer nae ghedrukt is / afghetee
ken. Een Exempel / Welken ende Eliael
jnde Eliael / Gout / Eliael / Gout en Steen
van elckelike vanden ghemaect / Dani. 3. *.
Daerby. 6. * Waer by men mercken en be
ginnen sal dat de selue Capittelen gheueghe
en al van endere materie oft seluen fcheyden
zijn. Oorffer tot diuerfche plaatsen inde Ta
fel een * nae de verbaeten ghedrukt ende dat
te wannere by het Werkfchen daer op wylt

voert den totten eynde vanden Capittelen van
een materie verbaeten wesen. Exempel / Oef
finghe ghedrukt ende gheueghe / Ane. 6.
125. * Woorber hier Lefser / denclien dat wy
verbaeten / daer toe vree sommighe fimpel
Eliaelboeken jn / by welken het ciffereghet
ontkent is / Soo hebben wy dat ciffereghet
met een gheneyn getal in die naelotende
Tafelen verbaeten. Jn waer int viffen
faat albus. 1. 1369. dat is het eerste Boec
Samuels oft der Coninghen. Waer albus
faat. 1. 1369. dat is het tweede Boec Sa
muels oft der Coninghen. Waer albus faet
1. 1369. dat is het derde boec der Coninghen
vanden in dit Exempel / het eerste Boec
vanden Coninghen ghenoemt wort. Waer
in faet. 4. 1369. dat is het vierde Boec der
Coninghen / welch in dit Exempel / het
tweede Boec vanden Coninghen ghenoemt
wort. Jn waer faet. 1. 1369. dat is het
eerste Boec Eliaelboeken in dit Exempel /
dat Boec Eliaelboeken wort. Waer faet
1. 1369. dat is het tweede Boec Eliaelboeken
in dit Exempel / dat Boec Eliaelboeken
ghenoemt wort. Waer albus faet. 1. 1369.
dat is Eliaelboeken / de ghedrukt Salomo. Waer
faat. 1. 1369. dat is Eliaelboeken / ofte Jelu
Syach. Wt tekenen wy daerom al te fa
men aen / op dat de eenwiltighe Lefser
int forcken niet en misse. Waer wt.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000

afb. 5: Uitleg van Arabische cijfers in de Biestkensbijbel (1560)

Van Wingen de bijbeltekst van de versnummering die Robert Stephanus enkele jaren eerder in zijn Latijnse edities had geïntroduceerd. Na voltooiing van zijn revisie van het Oude Testament in 1559 verliet Van Wingen Emden om elders actief te zijn, eerst in Vlaanderen, vervolgens in Frankfurt, daarna in Londen, waar hij de eerste volledige uitgave van Utenhoves psalmen voorbereidde en waar hij in 1590 als predikant van de Nederlandse gemeente is overleden.

Voor het Nieuwe Testament maakte Van der Erven gebruik van de diensten van Johannes Dyrkinus. Dyrkinus vertaalde het Nieuwe Testament direct uit het Grieks, maar maakte wel gebruik van moderne vertalingen in het Frans en het Latijn. Daarnaast stond Dyrkinus nog onder de invloed van Utenhove. Zijn vertaling is te beschouwen als een grondige herziening van Utenhoves vertaling, minder letterlijk, maar ook minder buitenissig in taalgebruik. In 1559, het jaar waarin Van Wingen Emden verliet, verscheen Dyrkinus' vertaling onder de titel: *Het Nieuwe Testament, Dat is, Het nieuwe verbondt onses Heeren Jesu Christi, in Nederduytsch na der Griekschcr waerheyt overgheset*.

In 1561–1562 verscheen het tot dusver ongepubliceerde Oude Testament van Van Wingen samen met een herdruk van het Nieuwe Testament van Dyrkinus. Zo kwam de gereformeerde bijbel van Deux-Aes tot stand (vgl. afb. 6). De bijnaam 'Deux-Aes' is te danken aan een kanttekening bij Nehemia 3:5. In dit vers wordt gesproken over de wederopbouw van de muren van Jeruzalem, een werk waaraan de voornaamste inwoners van Tekoa zich trachtten te onttrekken. In de marge wordt hierbij opgemerkt: *“De armen moeten het cruyce draghen, de rycke en geuen niets. Deux aes en heeft niet, Six cinque en geeft niet. Quater dry, die helpen vry.”*

De woorden *deux aes*, *six cinque* en *quater dry* zijn termen ontleend aan het dobbelen. *Deux aes* (twee en een) was de laagste, *six cinque* (zes en vijf) de hoogste worp. De Bruin en Broeyer parafraseren de kanttekening als volgt: “de armen hebben niets, de rijken geven niets, maar de middenstand, die betaalt wel.”

Deze kanttekening komt al voor in de Duitse Lutherbijbels. Luther wilde ook in de kanttekeningen de taal van het volk spreken, en schrok niet terug voor pakkende voorbeelden en populaire zegswijzen. Latere lezers vonden de kanttekeningen zo merkwaardig dat ze de Emdense bijbel van Gillis van der Erven daarnaar gingen vernoemen. De Deux-Aesbijbel stond bekend om de frivole glossen. In de *Boek-zaal der Nederduitsche Bybels* (tweede druk 1764) geeft Isaac le Long bij de Deux-Aesbijbel een opsomming van ‘Seldtsaame Kant-Teckeningen in dese Bybel’ die maar liefst zeven pagina’s beslaat. Van deze ‘Spreekwoorden, Loopjes en Sprookjes’ meent Le Long dat er ‘veel niet sonder ergernisse geleesen kunnen worden, in de plaats van te stichten, en daarom beter waren daar uyt gelaaten geweest’.

Gezien de bronnen (Luther, Utenhove) is het niet verbazend dat zowel in het Oude Testament als in het Nieuwe Testament van de Deux-Aesbijbel tal van ‘Overlandtsche’ woorden voorkomen. Hier is duidelijk sprake van invloed van het Duits, met name van het Nederduits, omdat Godfried van Wingen

veel woorden uit de Nederduitse Lutherbijbel in vernederlandste vorm had overgenomen.

Typisch voor de eerste druk van de Deux-Aesbijbel is het gebruik van de persoonlijke voornaamwoorden *du* en *ghy*. In het voorwoord *De Drucker tot den Leser* wordt uiteengezet dat *du* (objectvorm: *dy*) voor het enkelvoud en *ghy* (objectvorm: *u*) voor het meervoud is gereserveerd. Van der Erven suggereert in het voorwoord dat dit 'wat nieuw' was, maar Van Wingen en Dyrkinus hadden het zo van Utenhove overgenomen, die op zijn beurt in dit opzicht al tamelijk behoudend was. Want reeds vanaf de dertiende eeuw was *ghy* als beleefdheidsvorm steeds meer in gebruik geraakt voor het enkelvoud en had deze vorm terrein gewonnen op *du*, dat in toenemende mate als informeel, of zelfs als vulgair werd beschouwd. Om te benadrukken dat met *ghy* meer mensen tegelijk werden aangesproken, kon ook de vorm *ghylieden* worden gebruikt.

De Bijbel van Deux-Aes is talrijke malen herdrukt. In 1565 verscheen te Emden een herdruk zonder vermelding van de naam van de drukker. Hierin waren de vormen *du* en *dy* vervangen door *ghy* en *u* en *ghylieden*. Als reactie op deze roefdruk brengt Gillis van der Erven in 1565 een tweede druk uit, waarin het gebruik van *du* en *ghy* eveneens was aangepast.

In 1571–1572 verscheen er een Deux-Aesbijbel zonder vermelding van drukker en plaats. Op basis van het drukkersmerk, de leeuw van Juda, wordt vermoed dat de drukker de Dordrechtse drukker Jan Canin is geweest, maar omdat de stad Dordrecht tot juni 1572 in Spaanse handen was, is deze uitgave wellicht buiten de landsgrenzen gedrukt. In deze uitgave waren de nog overgebleven vormen van *du* geschrapt en vervangen door het pronomen *ghy*.

Enkele jaren later konden er in het Noorden vrijelijk bijbels worden gedrukt. Van de Deux-Aesbijbel verschijnen vanaf 1579 in de Noordelijke Nederlanden talrijke herdrukken, waaraan vaak ook kaarten en houtsneden zijn toegevoegd, alsmede de brief aan de Laodicensen.

Daarnaast verschenen er ook uitgaven waarin de omstreden kanttekeningen waren verbeterd, terwijl de bijbeltekst vrijwel ongewijzigd bleef. Reeds vanaf 1567 verschijnen verbeterde uitgaven van de druk van 1565, waarin de kanttekeningen waren vervangen door vertaalde annotaties van de Franse calvinistische prediker-martelaar Augustus Marloratus. Vaak herdrukt werden vanaf 1581 ook de uitgaven met kanttekeningen van de Leidse predikant Petrus Hackius. Al deze gewijzigde uitgaven hebben de oorspronkelijke Deux-Aes in de loop der tijd vervangen en zijn als kerk- en huisbijbel in gebruik gebleven totdat de Statenvertaling definitief was ingevoerd.

In de drukgeschiedenis lijken de meeste veranderingen op te treden in de kanttekeningen en in het bijwerk. Voor de herdrukken werd in de regel de bijbeltekst van 1565 gevolgd. Door de veranderingen in het persoonlijk en bezittelijk voornaamwoord van de tweede persoon doet de dictie van de latere drukken iets anders aan dan de eerste druk van 1561–1562.

BIBLIA
 Dat is,
 DE GANTSCHHE
 HEYLGHE SCHRIFT,
 grondelick ende trouwvelick
 verduydscher,

Wier verclaringhe d' opfeter woorden, redenon ende spreken, ende verschapden
 leuten, diem andere lesere. Dierseueninghen ghewonden,
 ende hier en de kint toe gheken zijn:

Met noch viane over ghe kich of te angheleu stumme
 den plach allereheuyste met sekerde lieren, en
 de ghetale (daer een neghlich Cap.
 na gheuefcher wisse, nederende
 kap 10) verterchich

1562

Ghedruckte Embden, Anno, 1562
 den 7. Maerij.

afb. 6: Titelpagina van de Deux-Aesbijbel (Emden 1562)

8 De Statenvertaling (1637)

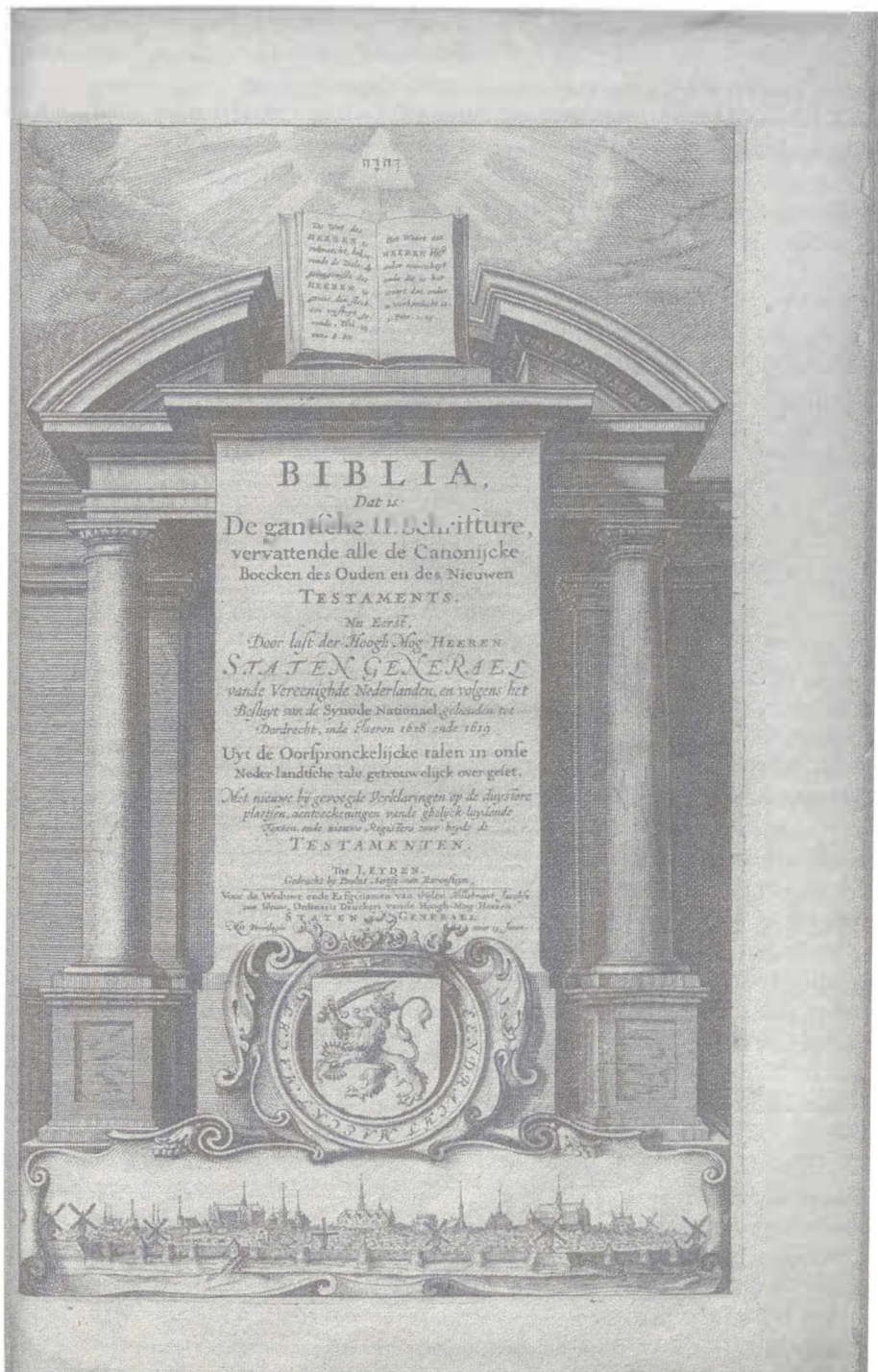
Tot de vervaardiging van de bekendste protestantse bijbelvertaling, de eerste complete Nederlandse bijbelvertaling direct uit de grondtalen, werd besloten tijdens de Nationale Synode der Gereformeerde Kerken in Nederland, die in de jaren 1618 en 1619 in Dordrecht gehouden werd. Men wilde namelijk een vertaling uit de grondtekst, zoals ook andere landen die kenden. Daarnaast wenste men in de nog jonge staat één vertaling, niet alleen om zich op te beroepen in de strijd tegen de rooms-katholieken, maar ook om de predikanten, die vaak nog onbekend waren met de grondtalen, van dienst te zijn. Een ander argument was dat door de kerkelijke strijd tijdens het Bestand de eenheid van de kerk in gevaar was gekomen en daarmee ook de eenheid van de staat. Bij het streven naar een confessionele eenheid achtte men één vertaling gepaard aan één uitleg van de bijbel noodzakelijk.

De nieuwe vertaling moest dus uitgaan van de grondteksten, en verder moesten de vertalers gebruik maken van de beste vertalingen, commentaren en woordenboeken die voorhanden waren. De vertaling diende zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke talen aan te sluiten, waarbij de manier van spreken in het Hebreeuws en Grieks behouden moest blijven, voor zover het Nederlands dit toeliet. Deze regel zou beslissend zijn voor het hebraïserende taaleigen van de Statenvertaling. In aantekeningen moest een verklaring gegeven worden, wanneer het karakter van de vertaling een bepaalde weergave niet toestond. Al deze en andere verklarende toevoegingen moesten duidelijk worden onderscheiden van de tekst, bij voorkeur met een ander lettertype en in de marges geplaatst. Boven elk hoofdstuk en bij ieder boek moest een inleiding geplaatst worden.

De opdracht aan de vertalers bevatte verder nog de eisen dat de tekst gesteld moest worden in een algemene, heldere taal, met zo weinig mogelijk leenwoorden, en dat alles van de bestaande vertalingen (met name de Deux-Aesbijbel uit 1562 en de Liesveltbijbel uit 1526) behouden moest blijven dat niet in strijd was met de waarheid of de zuiverheid en het eigen karakter van het Nederlands.

De vertaling werd gefinancierd en geautoriseerd door de Staten-Generaal, vandaar de bijnaam Statenbijbel – een benaming die overigens pas in de achttiende eeuw is ingeburgerd. Tijdens de synode werd besloten om zes vertalers ('overzetter') aan te stellen, drie voor het Oude en drie voor het Nieuwe Testament. Het werk werd gecontroleerd door twee revisoren ('reviseurs' of 'overziëners') per gewest, voor elk testament één. De revisoren werden geleverd door alle gewesten (Gelderland, Zuid- en Noord-Holland, Utrecht, Zeeland, Friesland, Overijssel en Groningen), met uitzondering van Drenthe, dat op eigen verzoek van deze taak werd vrijgesteld.

Om tot een uniform taalgebruik te komen was overleg noodzakelijk. Van 7 juli tot 19 september 1628 beraadslaagden de vertalers in Leiden over de te gebruiken Nederlandse taal, zoals over de spelling, het woordgeslacht, verbuigingen, vervoegingen en het gebruik van vreemde woorden. Het ging daarbij om zeer gedetailleerde kwesties, bijvoorbeeld of men zou spellen *rechtveerdich* of

afb. 7: Titelpagina van de Statenvertaling (1637)

rechtvaardich (besloten werd het eerste). Hun besluiten werden in 1633 herzien en becommentarieerd door de revisoren. Het uiteindelijk resultaat werd in de vorm van in het Latijn gestelde Resolutiën opgeschreven.

Zo werd in woorden als *maecken* en *aerde* voor *ae* gekozen, niet voor *aa* of *a*. Van de andere kant schreef men *peerden*, *peerlen* en *rechtveerdich*, omdat deze woorden in sommige gewesten zo werden uitgesproken. Bij de voornaamwoorden gaf men de voorkeur aan *gij* (in plaats van *du* of de in die tijd opkomende spreektaalvorm *jij*) en aan *zich* (in plaats van *hem(zelve)*). In navolging van de grammatici werden de naamvallen en flexie-uitgangen, die in die tijd in de gesproken taal al aan het verdwijnen waren, weer in volle ere hersteld: *Eert uwen vader ende uwe moeder*. In de geest des tijds werden Romaanse leenwoorden alleen toegelaten als ze ingeburgerd waren. *Pestilentie* werd wel gebruikt, maar *gefundeerd*, *firmament* en *plaveisel* maakten plaats voor *gegrondt*, *uytspansel* en *vloer*. Hoog- en Nederduitse bastaardwoorden zoals *afvallig(h)*, *vremdelingh* en *suygelinck* bleven gehandhaafd, en die kenden de kerkgangers ook al uit vroegere bijbelvertalingen.

9 De Lutherse Bijbelvertaling (1648)

Toen in 1637 de Statenvertaling verscheen, de eerste complete Nederlandse bijbelvertaling direct uit de grondteksten, stapten de gereformeerden binnen tien jaar van de tot dan toe gebruikte Deux-Aesbijbel af en de doopsgezinden vervingen de Biestkensbijbel; ook de remonstranten namen de Statenvertaling in gebruik.

De lutheranen kozen een andere weg. Aanvankelijk bleven zij de Biestkensbijbel gebruiken. Het Nederlands van de zeer tekstgetrouwe Statenvertaling was voor hen te ongebruikelijk, en Maarten Luther stond als de grote voorman, die de bijbel op virtueuze en nogal vrije manier in het Duits had vertaald, in hoog aanzien. Daar kwam bij dat zich onder de lutheranen tal van Scandinaviërs en Duitsers bevonden, die gewend waren aan de Hoogduitse Lutherbijbel. Reeds in 1612, dus ruim voor het verschijnen van de Statenvertaling, had de Lutherse gemeente te Amsterdam de secretaris Meesterman opdracht gegeven met het oog op de druk van “een nieuwen Bibel van den Lutherschen Text” de bestaande Nederlandse tekst te vergelijken met een betrouwbare Duitse editie. Pas dertig jaar later, in 1642, zou hiermee ernst worden gemaakt. Op 13 juli 1642 werd aangenomen een “Resolutie [...] op’t stuck van het corrigeren, recht translateren ende doen drucken van de Bijbel met bijgevoechden commissie ende ordre daer-toe dienstich.” Op 6 september 1644 werden op een synode van de Nederlandse Lutherse gemeenten negen personen gekozen om “de Nederduytsche bijbel bij onse gemeente op den predickstoel ende andersints tot noch toe gebruyckt van verscheyde fouten te corrigeeren ende ’t selve alsoo gedaen sijnde in openbaeren druck te laeten uytgaen ende der Luthersche bijbel te noemen.” Van de commissie van negen personen was de predikant Adolphus Visscher (1605–1652), aan wie de Lutherse Bijbelvertaling zijn latere bijnaam ‘Visscherbijbel’ te danken heeft, waarschijnlijk een van de meest actieve leden: met het oog op de

correctie van de vertalingen werd hij vrijgesteld van zijn wekelijkse preekbeurt, en hij kreeg als assistent een student in de theologie toegewezen. Ook was Vischer de man die op 18 augustus 1648 de titel en het voorwoord aan de gewone consistoriale vergadering voorlegde en met de ouderlingen onderhandelde over zaken als de datum van uitgave, de onkostenberekeningen en de verkoopprijs.

Het royaal uitgevoerde boekwerk, gedrukt door Rieuwert Dircksz van Baardt, was vanaf 27 oktober 1648 verkrijgbaar. Op de titelpagina werd met de zinsnede “Van nieuws uijt D. M. Luthers Hoogh-Duijtsche Bibel in onse Neder-landsche tale getrouwelijck over-geset” gesuggereerd dat het om een geheel nieuwe vertaling ging. Voor het zelfbewustzijn van de lutheranen was het van belang een eigen vertaling te hebben. In het voorwoord aan de christelijke lezer werd het iets genuanceerder geformuleerd. Van de ene kant wordt hier gesteld dat “wy so nauw, als mogelijk was, daer op hebben gelet, om hem [bedoeld is Martin Luther] van woort tot woort te volgen”; van de andere kant wordt duidelijk gemaakt dat “wy sulcx noch swaerlijck hebben by-brengen ende uyt-wercken konnen” en wordt de Lutherbijbel gepresenteerd als “een editie verbeterd van fouten van vertalinge, quade distinctien, druck-fouten ende andere, die in de voorgaende editien, onder LUTHERS naem uytgegeven, in groot getal te vinden zijn”. Uit onderzoek van onder meer Jaakke en Tuinstra uit 1990 is naar voren gekomen dat de Lutherse Bijbelvertaling een gereviseerde tekst van de Biestkensbijbel geeft. Vaak lijken de Lutherse Bijbel en de Biestkenstekst op elkaar als twee druppels water. In de passages die Jaakke heeft bekeken, zijn afwijkingen van de Biestkenstekst voor 75 % terug te voeren op de Hoogduitse tekst van Luther, voor 15 % op de Statenvertaling en voor 10 % op de eigen inzichten van de commissie. Daarmee leunt de Lutherse Bijbelvertaling dicht tegen het Duits aan dan de Biestkensbijbel. Volgens Jaakke is dit geschied om drie redenen: ten eerste wilde men een zo volmaakt mogelijke Luthertekst bieden; ten tweede kwam men tegemoet aan de vele uit Zweden en Duitsland afkomstige lutheranen, die aan de Hoogduitse tekst waren gewend; en ten derde wilde men de Duitssprekende predikanten ertoe bewegen Nederlands te spreken.

Ook uiterlijk staat de Lutherse Bijbelvertaling van 1648 duidelijk in het teken van Maarten Luther. Een portret na de titelpagina toont de reformator en bijbelvertaler. Alle inleidingen van Luther en zijn kanttekeningen zijn opgenomen. Het gezag van Luther had ook consequenties voor de keuze van de canon. In de Lutherse Bijbelvertaling ontbreken de apocriefe boeken 3 en 4 Ezra en 3 Makkabeeën, “om dat sy van D. Luther niet en zijn vertaelt geworden”.

Typisch voor de lutherse traditie zijn de ‘Kernstellen’, de kernspreuken: belangrijke plaatsen die typografisch zijn gemarkeerd. Maarten Luther zelf had in zijn vertaling van 1545 meer dan 700 verzen als ‘Kernstellen’ gemarkeerd. In de Lutherse Bijbelvertaling van 1648 is dit aantal gegroeid tot 1600. Deze citaten waren een hulpmiddel bij de catechisatie en bij het schrijven van preken.

Na 1648 zijn er tal van heruitgaves verschenen. De door de eerste druk gewekte suggestie dat het gaat om een compleet nieuwe vertaling, wordt in latere drukken verder uitgewerkt. In een uitgave van 1702 is van Visscher een portret opgenomen en wordt zijn vertaalwerk geprezen in lofdichten van Abraham

afb. 8: Afbeelding van Maarten Luther in de Lutherse bijbelvertaling (1648)

Bogaart en Johannes Spitsius. Op een andere prent staat hij naast Luther als bijbelvertaler afgebeeld. Vanaf 1734 verschijnt de naam van Visscher als vertaler op de titelpagina, hierop gaat de bijnaam ‘Visscherbijbel’ terug. In de opeenvolgende heruitgaves werd het taalgebruik aangepast aan het eigentijdse Nederlands. In de negentiende eeuw zocht men weer naar aansluiting bij het inmiddels archaïsch-plechtig aandoende Nederlands van de Statenvertaling. De laatste druk verscheen in 1940. Al met al was de Lutherse Bijbelvertaling meer dan driehonderdvijftig jaar in gebruik, het laatst bij de Nieuw-Apostolische Kerk, die in 2006 is overgestapt op de Nieuwe Bijbelvertaling.

10 De tweede druk van de Statenvertaling (1657)

In de tekst van de Statenvertaling uit 1637 bleken nogal wat zet- en drukfouten te staan. Daarom werd in 1655 een *Register vande Verbeteringe der Druck-fauten ende Misstellinghen, die in den Eersten Druck van den Nieuw-Overgesetten Bibel gevonden worden* gepubliceerd. De inhoud hiervan is door de vrijwilligers in het Bijbeldigitaliseringsproject verwerkt en zal aan de digitale versie van de Statenvertaling 1637 worden toegevoegd. Het gaat voornamelijk (maar niet uitsluitend) om onjuiste verwijzingen naar bijbelplaatsen in de kanttekeningen.

Twee jaar later, in 1657, verscheen bij de weduwe Van Ravensteijn een complete herziene uitgave van de Statenvertaling, die gezuiverd was van een groot aantal zetfouten. Deze zgn. ‘Corrigeerbijbel’ wordt eveneens gedigitaliseerd. Daarbij is inmiddels vast komen te staan dat deze druk een zeer groot aantal veranderingen bevat die niet opgenomen zijn in het *Register vande Verbeteringe*. In de tweede druk heeft men met name geprobeerd – met meer succes dan in de eerste – om een consequente spelling aan te houden.

De internetpresentatie

De gedigitaliseerde bijbelvertalingen worden op verschillende websites gepubliceerd, die ieder hun eigen vormgeving en zoekmogelijkheden bieden:

www.biblia.net: het Nederlandstalige gedeelte van deze internationale site wordt beheerd door het Nederlands Bijbelgenootschap. Gezocht kan worden in moderne vertalingen als de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV), de Statenvertaling (Jongbloed-editie), de NBG-vertaling 1951, de Willibrordvertaling 1995, de Groot Nieuws Bijbel 1996 en de Statenvertaling 1977. De teksten van alle vertalingen kunnen naast elkaar op het scherm worden gezet. Ook de Statenvertaling 1637 is hier raadpleegbaar (zonder de kanttekeningen), en kan enerzijds op Bijbelpassages en anderzijds op woordniveau worden doorzocht. Op termijn zal de site worden uitgebreid met de andere historische bijbelvertalingen die binnen het Bijbeldigitaliseringsproject zijn getranscribeerd.

www.bijbelsdigitaal.nl: op deze website van het Nederlands Bijbelgenootschap worden oude bijbels door middel van fotoscans van de originele drukken met de door het Bijbeldigitaliseringsproject verzorgde transcriptie toegankelijk gemaakt. Tot dusver zijn verschenen de Delftse Bijbel (1477), de Liesveltbijbel (1542), de Leuvense Bijbel (1548), de Deux-Aesbijbel (1562), de Statenvertaling (1637) en de Lutherse Bijbelvertaling (1648).

www.dbnl.nl: de digitale edities van het Bijbeldigitaliseringsproject worden ook gepubliceerd op de site van de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren. Hier wordt o.a. de mogelijkheid geboden woorden binnen geselecteerde teksten te zoeken.

www.inl.nl: ook op de site van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie, dat als 'Schatkamer van de Nederlandse taal' het Bijbeldigitaliseringsproject ondersteunt, zijn enkele digitale bijbeluitgaven gepubliceerd.

<http://easy.dans.knaw.nl/dms>: DANS (Data Archiving and Networking Systems) is een instituut van de KNAW en NWO dat voor de opslag en blijvende toegankelijkheid van onderzoeksgegevens in de alfa- en gammawetenschappen zorgt. Op de website van DANS worden alle door het Bijbeldigitaliseringsproject verzorgde edities (ook van andere teksten dan bijbels) als Word-bestanden gearchiveerd.

Het digitale formaat heeft als voordeel dat resterende foutjes in de transcriptie door nieuwe releases betrekkelijk eenvoudig te corrigeren zijn. Hierbij kan ook de feedback van de gebruiker interactief worden verwerkt, een pluspunt dat hoogleraar editiewetenschap Annemieke Kets-Vree (2007) als een bijzondere mogelijkheid van digitaal gepubliceerde edities noemt.

Perspectieven: verrijking, uitbreiding, onderzoek

Als het Bijbeldigitaliseringsproject in 2012 is voltooid, zullen de tien hierboven genoemde bijbelvertalingen als evenzovele edities voor onderzoek toegankelijk zijn. In het vervolgartikel zal worden ingegaan op de onderzoeksperspectieven die hiermee worden geopend. Hier staan we kort stil bij mogelijke verrijking van de bestanden en bij de mogelijkheden die voortzetting van het digitaliseren van oude drukken in teamverband met zich mee brengt.

Momenteel worden de bijbelvertalingen nog als individuele edities gepubliceerd die niet aan elkaar zijn gekoppeld. Die keuze is te verdedigen omdat de bijbels nogal van elkaar kunnen verschillen: ze hebben niet allemaal hetzelfde bestand aan boeken, en ook de volgorde kan afwijken. Niet uniform zijn ook de versnummering (die voor 1556 bovendien ontbreekt) en de hoofdstukindeling. Binnen de hoofdstukken kan bovendien sprake zijn van variante tekstredacties. Om parallele plaatsen snel naast elkaar te kunnen plaatsen en op grotere schaal kwantitatief gericht onderzoek te kunnen uitvoeren is het gewenst dat de bijbelteksten in een samenhangende database worden geplaatst waarin zoveel

mogelijk sprake is van een uniforme hoofdstukindeling en versnummering. Te dien einde is door de vrijwilligers bij alle bijbels waarin versnummering ontbreekt, een nummering toegevoegd op basis van een latere druk mét nummering of op basis van de grondtekst waarop de bijbelvertaling was gefundeerd. Het met elkaar kunnen vergelijken van bijbelpassages uit verschillende oude bijbels is zowel voor taalkundig als voor theologisch onderzoek van groot belang, en zal leiden tot veel nieuwe conclusies over de schatplichtigheid van bijbelvertalingen aan elkaar, zowel in taalkundig als in theologisch opzicht.

Het thans opgebouwde tekstcorpus kan voorts met behulp van computerprogramma's van grammaticale en lexicale labels worden voorzien. Dat betekent dat bij iedere woordvorm wordt genoteerd wat de woordsoort is en van welk grondwoord deze vorm is afgeleid. Door een dergelijke verrijking kan bijv. de woordfrequentie gemakkelijker worden onderzocht (doordat in de labels wordt geabstraheerd van buiging- en spellingvariatie) en kunnen syntactische structuren worden geïnventariseerd.

Het bijbelcorpus bestaat uit ongeveer 15 miljoen woorden. De bronteksten zijn gezet in het Frakturschrift. De wetenschappelijke bibliotheken in Nederland hebben grootschalige plannen voor het digitaliseren van Nederlandstalige teksten, die automatisch doorzoekbaar gemaakt zullen worden door middel van OCR. Daarbij vormen teksten in Gotisch schrift vooralsnog een onopgelost probleem: hier is nog weinig ervaring mee opgedaan, zodat er nog geen gebruik gemaakt kan worden van het zelflerend vermogen van de gebruikte OCR-programma's. Het thans opgebouwde immense bijbelcorpus is zeer geschikt om als testcase te gaan dienen.

Het door het Bijbeldigitaliseringsproject opgebouwde corpus omvat de tien belangrijkste bijbelvertalingen van de periode 1477–1657, biedt daardoor al een schat aan gegevens, maar is op termijn voor uitbreiding vatbaar. Alleen al in de periode 1522–1545 zijn tachtig Nederlandse bijbedrukken verschenen. Ook in latere herdrukken en heruitgaves zijn vaak interessante talige verschuivingen te constateren.

De formule van filologisch vrijwilligerswerk in teamverband lijkt in ieder geval tot resultaten te leiden. De werkzaamheden van het Bijbeldigitaliseringsproject zijn sinds februari 2009 ondergebracht in de Stichting Vrijwilligersnetwerk Nederlandse Taal (SVNT), die de brede doelstelling heeft informatie in en/of over de Nederlandse taal in heden en verleden en Nederlandstalig erfgoed voor iedereen beschikbaar en toegankelijk te maken, bij voorkeur digitaal en interactief, en hierbij ook kansen aan mensen te geven om vrijwillig aan projecten mee te werken die zij maatschappelijk, cultureel en/of wetenschappelijk van belang achten.

In dit kader zijn inmiddels ook andere klussen aangevat. Een apart project vormt de Friese Bijbelvertaling van dr. G.A. Wumkes uit 1943, waarvan de gedigitaliseerde versie te vinden is op de website van de Digitale Historische Bibliotheek Friesland (www.wumkes.nl) en op de website www.biblia.net. Ook de *Bibel, út de oarspronklike talen op 'e nij yn it Frysk oerset* (1978) is door de vrijwilligers voor de website www.biblia.net geschikt gemaakt.

Voorts zijn op de website van de dbnl digitale edities geplaatst van vijf kerkboeken met psalmberijmingen en christelijke basisteksten voor de liturgie: De Psalmen van Petrus Dathenus (1566), van Van Haecht (1583), van Marnix van St. Aldegonde (1591), van Johan de Brune (1644) en de zgn. Statenberijming (1773).³ Deze vormen een goede aanvulling op het Bijbeldigitaliseringsproject in engere zin.

Eveneens op de dbnl-site zijn digitale edities geplaatst van Johan de Brunnes spreekwoordenverzameling *Nieuwe Wyn in Oude Le'er-Zacken* (1636), het Engels-Nederlandse woordenboek van Hendrick Hexham (1648) en de *Handleiding tot de kennis van onze vaderlandsche spreekwoorden en spreekwoordelijke zegswijzen, bijzonder aan de scheepvaart en het scheepsleven, het dierenrijk en het landleven ontleend* van J.P. Sprenger van Eyk (1844).

In voorbereiding zijn twee werken van de achttiende-eeuwse taalliefhebber Carolus Tuinman: *De oorsprong en uitlegging van dagelijks gebruikte Nederduitsche spreekwoorden* (1726–1727) en de taalhistorische beschouwing *Oud en Nieuw, Of Vergelyking der oude en nieuwe Nederduitsche Taal en vorming en spreekwyzen* (1722), daarnaast van Salomon van Rusting de *Barbarologia* (1733) en van Noel Chomel het *Huishoudelyk woordenboek* (1743). Tot slot verrichten de vrijwilligers momenteel correctiewerk ten behoeve van een etymologiewebsite die half november gelanceerd wordt en waarop bij de eerste release 18 etymologische woordenboeken van het Nederlands doorzoekbaar zijn gemaakt.

Terug naar de tien gedigitaliseerde Nederlandstalige bijbelvertalingen: in de volgende aflevering van dit artikel zal uitvoerig worden ingegaan op de onderzoeksmogelijkheden die door het corpus worden geboden. Hierin gaat het onder meer om de volgende vragen: welke verschuivingen zien we tussen 1477 en 1637 optreden in de tale Kanaäns? Is via de luthers getinte bijbelvertalingen die aan de Statenvertaling voorafgaan, lexicale invloed van het Duits op het Nederlands aantoonbaar? Hoe groot is de invloed van de Statenvertaling op de Nederlandse standaardtaal werkelijk?

Literatuur

Bakker 2010 – Sybe Bakker, *Van U komt, Heer, het loflied dat ik zing. Vier eeuwen psalmen zingen in de Lage Landen gespiegeld in vijf liedbundels, Petrus Datheen (1566), Willem van Haecht (1583), Philips van Marnix van*

3. Deze vijf kerkboeken worden in een literair-historisch, hymnologisch en liturgisch-historisch kader geplaatst door Bakker (2010).

- St. Aldegonde (1591), Johan de Brune (1644), de Statenberijming (1773). Groningen 2010.
- Berg 2006 – Anne Jaap van den Berg, *Vertaald verleden. Beknopte geschiedenis van het bijbelvertalen in Nederland*. 2^e herziene en uitgebreide druk. Heerenveen 2006.
- Berg en Thijs 2010 – Anne Jaap van den Berg en Boukje Thijs, *Uitgelezen. Bijbels en prentbijbels uit de vroegmoderne tijd*. Heerenveen 2010.
- Bruin 1993 – C.C. de Bruin, F.G.M. Broeyer (1993), *De Statenbijbel en zijn voorgangers. Nederlandse bijbelvertalingen vanaf de Reformatie tot 1637*. Bewerkt door F.G.M. Broeyer. Haarlem/Brussel 1993.
- Crystal 2010 – David Crystal, *Begat, The King James Bible and the English Language*. Oxford 2010.
- Hollander 1997 – A.A. den Hollander, *De Nederlandse bijbelvertalingen 1522–1545. Dutch translations of the Bible 1522–1545 with 166 illustrations*. Nieuwkoop 1997.
- Hollander 2003 – August den Hollander, *Verboden bijbels. Bijbelcensuur in de Nederlanden in de eerste helft van de zestiende eeuw*. Amsterdam 2003.
- Jaakke en Tuinstra 1990 – A.W.G. Jaakke en E.W. Tuinstra (1990) (red.), *Om een verstaanbare bijbel, Nederlandse bijbelvertalingen na de Statenbijbel*. Haarlem/Brussel 1990.
- Kets-Vree 2008 – Annemarie Kets-Vree, *Oude bronnen, nieuwe vragen. Ontwikkelingen in de editiewetenschap*. Amsterdam 2008.
- Long 1743 – Isaac le Long, *Boek-Zaal der Nederduitsche Bybels*. Tweede uitgave. Hoorn 1743.
- Pettegree 1992 – Andrew Pettegree, *Emden and the Dutch Revolt, Exile and the Development of Reformed Protestantism*. Oxford 1992.
- Poortman 1983 – Wilco C. Poortman, *Boekzaal van de Nederlandse Bijbels*. 's-Gravenhage 1983.
- Schoonheim en Van der Sijs 2009 – Tanneke Schoonheim en Nicoline van der Sijs, “De tale Kanaäns in beweging. Een inventarisatie van het taalgebruik in de Delftse bijbel (1477) en de Statenvertaling (1637)”, in: *Woorden wisselen, Voor Ariane van Santen bij haar afscheid van de Leidse universiteit*. Leiden 2009, 313–327.
- Sijs 2003 – Nicoline van der Sijs (red.), *Leeg en ijdel. De invloed van de bijbel op het Nederlands*. Den Haag 2003.
- Sijs 2004 – Nicoline van der, *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*. Den Haag 2004.
- Vries 2007 – Jan W. De Vries, “De bijbel in de Nederlandse taal”, in: *Neerlandistiek in contrast. Handelingen Zestiende Colloquium Neerlandicum*. Amsterdam 2007, 595–604.
- Wolf 1996 – Herbert Wolf (red.), *Luthers Deutsch : sprachliche Leistung und Wirkung*. Frankfurt a.M. 1996.